

(VI - IV вв. до н. э.). - М.: Юрист, 1994. - 235 с. **12.** Ливий Тит. Римская история от основания Рима. Том I. Книги 1-6. - Киев, 1900. - 367 с. **13.** Павел Юлий. Пять книг сентенций к сыну // ВДИ. - 1971. - № 1. - С. 169-200. **14.** Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. - Т. II. - Годы 51-46 до н. э. - М.-Л., 1950. - 501 с. **15.** Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. II. - М.: Издательство «Правда», 1990. - 605 с. **16.** Покровский И. А. История Римского Права. - СПб.: Торговый дом «Летний сад», 1999. - 533 с. // <http://www.allpravo.ru/library/doc/2527p>. **17.** Тертуллиан. Апологетик / Перевод Н. Н. Щеглова // <http://khazarzar.skeptik.org/books/tertull/apologet.htm>. **18.** Цицерон М. Т. Диалоги. О Государстве. О законах. - М.: Наука, 1966. - 223 с. **19.** Цицерон Марк Туллий. Речи. В двух томах. Том II. - Годы 63-43 до н. э. - М.: Изд.- во АН СССР, 1962. - 397 с. **20.** Domini nostri sacratissimi principis Justiniani digestorum // <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest.shtml>. **21.** Gai. Institutionum commentarius // <http://www.thelatinlibrary.com/gaius.html>. **22.** Gellius Aulus. Nostes Atticae // <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius.html>. **23.** Huschke Ph. E. Ueber das Recht des nexum und das alte romische Schuldrecht. - Leipzig, 1846. - VIII + 262 s. **24.** Livius Titus. Ab Urbe condita // <http://www.thelatinlibrary.com/livy.html>. **25.** Madvig J. H. Die Verfassung und Verwaltung des Romischen Staates. Bd. 2. - Leipzig, 1882. - 805 s. **26.** Savigny K.F. Ueber das altrömische Schuldrecht. - Berlin, 1834. - 35 s. **27.** Varro M. Terenti. De Lingua Latina // <http://www.thelatinlibrary.com/varro.ll5.html>. **28.** Varro M. Terenti. Rerum Rusticarum de agri cultura // <http://www.thelatinlibrary.com/varro.rr.html>.

Увага. В джерелах, помічених на сайті «Латинська бібліотека» <http://www.thelatinlibrary.com/> відсутня нумерація сторінок, тому в нашій статті посилання на означені джерела здійснюється традиційно: № у списку, книга, глава, розділ, параграф - [20, XLIII, XXVI, 12, 1].

УДК: 94(394.5)“03“

Богдан БОДНАРЮК

САМІТНИЦЬКЕ ЖИТЛО ОТЦІВ-ПУСТЕЛЬНИКІВ IV СТ.: БУДІВНИЦТВО, ПЛАНУВАННЯ ТА ОБЛАШТУВАННЯ

У статті автор досліджує причини та передумови появи в середовищі перших анахоретів Сходу індивідуальних осель. Особлива увага в публікації приділяється конструктивним особливостям ранніх чернечих жител, будівельним матеріалам, які використовувалися самітниками при зведенні для себе у пустелях Єгипту помешкань та каплиць. Автор також характеризує основні види і типи хиж, келій і будинків, де християнські аскети і подвижники в епоху формування й становлення чернечих спільнот усамітно жили, молилися, здійснювали аскетичні подвиги.

Ключові слова: аскетизм, житло пустельників, чернечі келії, чернецтво Сходу, єгипетські анахорети, побут самітників, печери Келлії, кинівіти, перші аскети.

ОТШЕЛЬНИЧЕСКОЕ ЖЫЛИЩЕ ОЦОВ-ПУСТЫННИКОВ В IV В.: СТРОИТЕЛЬСТВО, ПЛАНИРОВАНИЕ И ОБУСТРОЙСТВО

В статье автор исследует причины и условия появления в среде первых анахоретов Востока индивидуальных жилищ. Особенное внимание в публикации уделяется конструктивным особенностям ранних монашеских жилищ, строительным материалам, которые использовались анахоретами при возведении для себя в пустынях Египта келий и домашних молелен. Автор также характеризует основные виды и типы жилищ, келий и домов, где христианские аскеты и подвижники в эпоху формирования и становления монашеских общин уединенно жили, молились, осуществляли аскетические подвиги.

Ключевые слова: аскетизм, жилище пустынников, монашеские кельи, монашество Востока, египетские анахореты, быт отшельников, пещеры Келлии, киновиты, первые аскеты.

Bohdan BODNARIUK

FATHERS-ANCHORITES' HERMIT DWELLING IN THE 4th CENTURY: ITS CONSTRUCTION, LAYOUT AND ARRANGEMENT

The article deals with the first eastern anchorites living conditions. The author analyses the peculiarities of their ascetic desert dwellings in the 4th century. Furthermore, the article defines the East anchorites' main habitation types, their construction parameters, functional orientation and inner arrangement of the asceticism Christian hermit cell.

Keywords: asceticism, hermits' dwelling, monastic cells, the orient monasticism, Egyptian anchorites, hermits' mode of life, cell caves, cenobites, first ascetics.

Побутові реалії перших східних анахоретів, зокрема особливості їхніх аскетичних помешкань у пустелі, зазвичай, залишались і залишаються дотепер поза увагою більшості дослідників. На сьогодні є обмежена кількість наукових праць, в яких висвітлюються питання чернечого повсякдення на Сході у IV-V ст.: в першу чергу мова йде про розгляд житла самітників, характеристику його основних видів, конструкційних параметрів і функціональної спрямованості. Актуалізованими об'єктами для комплексного аналізу залишаються також фази (підготовчі і головні етапи) спорудження індивідуального помешкання ченця-пустельника (враховуючи доволі часті випадки зведення "молитовної хижи" особисто самим анахоретом), починаючи з вибору сприятливого місця, будівництва, розбудови чи "реконструкції" кельї і закінчуючи завершальною стадією, – облаштуванням й оздобленням приміщення подвижника християнської аскези.

Серед нечисленної фахової монографічної літератури, присвяченої виділеній тематиці, можна згадати роботи французького бенедиктинця отця Л. Реньо [27] та американських учених Е. Харді [31] й Х. Евелін Уайт [29, 30]; дотичні аспекти розглядаються у доволі ґрунтовному доробку О. Менардуса

[33, 34], публікаціях Д. Чітті [28], Є. Кривець [25] та ін. [26, 32]. Зате обширний джерельний матеріал – твори ранньохристиянських письменників [24], Отців Церкви [1, 14], подвижників аскези [19, 23], церковних істориків [12, 13, 21], древні патерики [7, 9], Життя [10] – дозволяє висвітлити питання стосовно створення на християнському Сході чернечого житла в IV ст. з точки зору історичної ретроспекції.

Окремо варто виділити одне з найважливіших джерел по проблемі – “Достопамятні оповіді про подвижництво святих і блаженних отців” [8], де містяться стислі біографії відомих тогочасних пустельників Сходу – Зинона [11], Віссаріона [6], Мойсея [17], Арсенія [2], Макарія Єгипетського [16], Анувія [3], Ора [18], Агафона [4], Сисоя Великого [22], Памви [20], Аммона [5], Іоанна Колова [15], є дані і про те, як вони (чи їм) зводили для помешкання хижі та кельї або як з тією ж метою анахорети шукали й облаштовували зазвичай природні печери, хоча зустрічаються описи, наприклад в “Історії єгипетських ченців” [13], коли адепти аскези самотужки видобували у скелях штучні печерки, каплички і молитовні ніші.

Переходячи до розгляду аспектів, які стосуються причини виникнення перших чернечих помешкань у пустелях Єгипту в IV ст., доцільно розмежувати християнську дидактизовану традицію, присвячену образу східного анахорета-подвижника, й тогочасні історичні реалії, пов’язані з більш об’єктивною можливістю висвітлити окреслену проблему. Як зазначає Люсьєн Реньо: “Зазвичай Отців пустелі уявляють так, як вони намальовані на старовинних зображеннях, – біля скромної хижі у садочку з двома чи трьома пальмами” [27, с. 54]. Проте один з перших очевидців та істориків східної аскези Палладій Єленопольський, описуючи ченців пустелі Келії, відзначав, що вони жили “в ятках, придатних лише для того, щоб сховатися від сонячного світла і небесної роси” [19, с. 331]. У пустелях Нижнього Єгипту ці халупи могли слугувати не тільки тимчасовим притулком для насельників. У них можна було заховатися не лише від спеки або роси, й від нічного холоду і, найголовніше, від вітру та дощів. Археологічні розкопки в Келліях, які проводяться вченими останні сорок років, виявили доволі багато жител “аскетичного” типу, датованих кінцем IV-V ст. [30, с. 121].

Можливо, у пустелі були ченці, які певний час жили на відкритому повітрі або, мандруючи, як авва Віссаріон [6, с. 47] чи, наприклад, той авва Іоанн, про котрого розповідає “Історія єгипетських ченців” [13, с. 20], або залишаючись на одному місці, як двоє нагих аскетів, котрих знайшов авва Макарій в оазі, у глибині пустелі [16, с. 101-102]. Однак це – лише поодинокі приклади або тимчасові подвиги. Серапіон Синдоніт, за свідченням Палладія, взагалі не міг жити в кельї [19, с. 142]. Єпископ Єленопольський також згадує такого собі юного Макарія, який підвизався три роки “без даху над головою”, щоб спокутувати вину за здійснене ненавмисне вбивство, після чого “побудував собі келью” [19, с. 87]. Інший Макарій, відомий як Александрійський або Міський, вважав подвигом перебування протягом двадцяти днів на відкритому повітрі. “З одного боку, – говорив він, – я був палимий сонцем, з

іншого – клякнув у ночі від холоду. Й оскільки не хотів я надто довго зайти під крів, то розум мій посохнув до такої міри, що я впав у несамовитість” [19, с. 104]. Навіть Євагрій Понтійський свого часу провів сорок днів просто неба на сонячній спеці, “так що його тіло кишіло кліщами, як буває у диких тварин” [19, с. 153]. Разом з тим, якщо пустельник і не страждав від зміни погоди, у будь-якому випадку він шукав помешкання, щоб захистити своє усамітнення, заради котрого й опинився в пустелі.

Дві пустелі – Нітрія і Келлії, розташовані у 20 км одна від одної, стали для анахоретів найулюбленішою “ареною”, де вони практикувалися в аскезі та усамітненні. В Нітрії подвижники могли жити одинаками, парами або групами “на відстані крику”, про що повідомляють Палладій Єленопольський [19, с. 7] та “Історія єгипетських ченців” [13, с. 20]. Руфін з Аквілеї зі свого боку констатує, що приблизно у 373 р. на терені Нітрії підвизалося не менше 3 тис. християнських ченців-аскетів [21, II, 3]. Через двадцять років Палладій говорить вже про 5 тис. насельників [19, с. 17], а “Історія єгипетських ченців” фіксує 49 “обителів” різних розмірів, у котрих мешкало від двох-трьох – до декількох сотень ченців [13, с. 25-27].

У маловідомому опусі єпископа Палладія “Діалог про життя святого Іоанна Золотоустого” (“*Dialogus de Vita Sancti Joannis Chrysostomi*”) наводяться дані відносно існування в Келліях двох великих монастирів з 210 та 150 подвижниками відповідно [28, с. 63]. Однак до середини V ст. келліоти у переважній більшості залишалися активними прибічниками індивідуального усамітнення, а не киновійної практики за статутом Св. Пахомія.

Згідно більшості тогочасних джерел, у IV ст. в Келліях існувала єдина “еклесія” [19, с. 17]; це слово так само як і в Сирії позначало усю сукупність церковно-общинних будівель (своєрідний самітницький центр), а не лише місце богослужіння (Св. Афанасій Александрійський, наприклад, називає його “купіако” [1, с. 212], тобто “церква”). В останні два дні тижня на загальне богослужіння й загальну трапезу до “еклесії” сходилися всі пустельники. За огорожею біля храму стояло три пальми, з котрих звисали батоги для покарання порушників чернечих правил і обітниць, злодіїв, злочинців тощо [29, с. 139].

Сім пекарень забезпечували хлібом як Келлії, так і Нітрію [29, с. 142]; біля пекарень розташовувався й спеціальний дім – госпіцій, де зупинялися мандрівники і прочани [29, с. 143]. Останнім, як тимчасовим мешканцям госпіцій, лише тиждень дозволялося відпочивати і залишатися “без діла”. Після цих нетривалих “канікул” кожний “гість пустелі” наділявся роботою в саду, у пекарні або на кухні (“поварні”) [29, с. 145]; тим, хто вмів читати, давали для ознайомлення книги (переважно новозавітних текстів) й залишали їх на самоті до полудня [29, с. 145-146]. Подорожуючі, за свідченням аскетів і святих пустельників іноді проводили в таких домах по два-три роки [25, с. 54; 26, с. 29].

На Нітріській горі й терені келлійської “еклесії” жили також ченці-лікарі і навіть “кондитери” (грецькою – “плаковтапіої”) та винороби (вино

один "книдїон" на день – і пиріжки входили в добовий раціон у першу чергу хворих ченців та гостей анахоретів) [34, с. 210]. Для порівняння: за виготовлення і вживання вина та прісних тістечок (не бралися до уваги й святкові дні) з общин тавенисиотів самітників просто виганяли без права повернення, спитимії і можливості спокутувати провину [28, с. 64]; подібну харчову заборону практикували чернечі аскетерії пустелі Скит і насельники Теренуфа [31, с. 165].

Перші християнські пустельники (друга половина III – початок IV ст.) мали у своєму розпорядженні безмежні відлюднені території; вони могли усамітнитися, аби не мешкати поруч і не заважати одне одному. Але із середини IV ст., коли кількість самітників суттєво збільшилась і в їхньому середовищі утвердився звичай оселятися навколо поважного старця (авви), вони змушені були знайти або збудувати собі житло, хоча б елементарне, щоб мати де перечекати негоду й головне – уникнути "надокучливості інших і огородити свою аскезу від нескромних поглядів" [27, с. 55].

У IV ст. подвижники "аскетичного подвигу", природно, знаходили собі притулок у гротах, котрі налічувалися практично повсюдно в гірських відкосах, що вкривали (як і зараз) обидва береги Нильської долини. Так жила більшість святих, розповідь про яких міститься в "Історії ченців": Ілія, Апполон, Еллій, Іоанн, Пітиріон та його учні [13, Гл. 7, 12, 13], а також інші самітники, котрі підвизалися поблизу Антіної [19, с. 191]. В пустелях, які розташувалися неподалік селищ та міст, самітники могли селитися в гробницях або серед руїн старих будівель (зазвичай, – на околицях невеликих припустельних містечок), як це зробив, наприклад, Св. Антоній Великий на початку свого чернечого життя [1, Гл. 8, 12, 13]. Авва Пімен і його учні, вигнані з пустелі Скит варварами, знайшли притулок у старому язичницькому храмі [3, с. 39]. Коли Св. Антоній піднявся на гору Кульзум, він влаштувався у гроті, на схилі гори. До речі, цей грот не згадується ні у Св. Афанасія Александрійського, автора "Життя Антонія", ні в "Лавсаїці", проте його опис зберігся у Макарія [16, с. 103], Аммона [5, с. 35] і в "Історії ченців" [13, Гл. 24]. Авва Сисой Великий, який жив у ньому після смерті Антонія, зазначив: "У печері лева мешкає лис" [22, с. 180]. Грот Антонія, що відвідується прочанами та туристами і нині, розташований на 275 м вище, ніж сучасна обитель Святого Антонія [27, с. 56].

Приблизно за 20 км звідти знаходиться обширніша печера з передпокоєм просто неба, де мешкав Св. Павло Фівейський [14, с. 7]. Над печерою зведена церква, котра повністю вкриває її зверху, як *Sacro Speso* (Свята Печера) Св. Бенедикта Нурсійського в Субіако, де фундатор західного орденського чернецтва на початку VI ст. три роки підвизався у самітництві (перед тим, як стати настоятелем монастиря Монте-Кассіно) [26, с. 221]. Апофтегми також часто згадують анахоретів, які у IV ст. жили саме в гротах; на жаль, ці природні печерки й скельні порожнини у більшості випадків важко локалізуються. Деякі з них розташовувалися в Скиту (згідно з оповідями про Херемона та Еллідія [25, с. 93]). На думку сучасних дослідників, у Ваді-

Натрун (таку назву зараз має пустеля Скит) є багато гротів у вапнякових виступах, котрі “стирчать” посеред пісків. Можливо, ряд порожнин і гротів – штучного походження, й були видобані першими єгипетськими самітниками. Наприклад, древнє коптське “Житіє Макарія” говорить про дві печери, які святий висік у скелі [26, с. 54]; Палладій, у свою чергу, лише згадує про підземний хід, який Макарій зробив від своєї кельї, щоб тікати у велику печеру, де подвижник ховався від докучливих відвідувачів [19, с. 108]. Багато “чернечих” гротів археологи знайшли в сусідній пустелі Ваді-Рубайят, на узбережжі Червоного моря [27, с. 57]. В Нітрії та Келліях, там, де пустеля плеската, не існувало печер, котрі могли б слугувати притулком для анахоретів. Той же Палладій пише, що, коли Аммон з’явився у пустелю Нітрії, він одразу звів собі келью [19, с. 89]. Авва Памво помер у кельї, котру також збудував собі, прийшовши в пустелю [20, с. 160].

У Келліях, згідно з археологічними розкопками, проведеними французькими та англійськими експедиціями в 70-х – 80-х рр. ХХ ст., частина келій знаходилася наполовину під землею, як і будівлі, виявлені в Есні, у Верхньому Єгипті (місцевість Кукур ель-Ізейла), відомим єгиптологом Сержем Сонероном (див. мал. 1) [27, с. 57]. Іноді до печер, де жили пустельники, спереду були прибудовані невеликі будівлі з цегли. Анахорети, у яких не було поблизу печер, змушені були зводити собі кельї чи хижі, проте оселитися де завгодно вони не могли. В першу чергу їм потрібна була вода. Саме цей факт пояснює активне заселення подвижниками аскези Келлій і Скита. Вода знаходилася там на невеликій глибині (до 3-х метрів), й тому викопати колодязь не складало проблеми. В результаті, більша частина чернечих жител у IV ст. виникла саме тут. Однак ті пустельники, котрі хотіли жити відлюдно, будували помешкання на відстані 5-8 км від колодязя [33, с. 137]. Приміром, Іоанн Кассіан розповідає, що пресвітер Скита Пафнутій провів вісімдесят років у пустелі, в кельї, яку зробив сам, опинившись на самоті, “в п’яти милях від церкви” [12, с. 108]. Кожної неділі, повертаючись з літургії, він “тягнув на плечах до своєї кельї воду, котрої повинно було стати на тиждень” [12, с. 109]. Інший старець взагалі “жив на відстані дванадцяти миль (18 км) від води” [34, с. 335]. Одного разу він втомився, несучи воду, й сказав собі, що було би ліпше мешкати поблизу колодязя, але, обернувшись, “побачив янгола, який рахував його кроки з тим, щоб винагородити його. Одразу ж старець підбадьорився й оселився ще на п’ять миль далі” [34, с. 336].

У Херемона зі Скита печера розташовувалася в сорока милях від церкви і в дванадцяти – від болота та води [25, с. 94]; Іоанн Малий (Колов), щоб полоти засохше дерево, котре росло біля його хижі, ніс воду у шкіряному мішку всю ніч [15, с. 77]; келья авви Арсенія була в тридцяти двох милях (46 км) від церкви [2, с. 20], а авва Макарій передвизначив: “Коли побачити ви келью, збудовану біля болота, знайте, що запустіння Скита близько” [16, с. 104]. Це – знак лінощів подвижників, які хочуть, щоб вода була біля дверей, і не живуть в усамітненні [27, с. 58]. З джерел IV-VI ст. відомо

Мал. 1. Пустеля Келії: зйомка чернечих поселень в місцевості Кукур ель-Ізейла під час сезону археологічних розкопок 1981 р.

також, що в Келліях турбувалися про те, аби не будувати келії надто близько одна від одної, “так, аби жоден, як писав Руфін Аквілейський, не міг впізнати здалеку іншого, ні розгледіти його, ні почути його голосу” [21, с. 134]. За Філоном Александрійським, так само розташувалися в пустелі помешкання терапевтів (відгалуження іудейської аскетичної секти есеїв): не надто близько, щоб уникнути скупченості, але й не надто далеко, щоби можна було зібрати общину й прийти на допомогу [24, с. 125]. Отже, перші анахорети могли вільно вибирати місце поселення, яке б їх влаштувало, проте у подальшому (починаючи з V ст.), внаслідок збільшення загальної кількості ченців, зокрема киновитів, самітникам стало важко знаходити по-справжньому відлюднені місця, ще й такі, які б відповідали вимогам Макарія Великого.

Зазвичай, чернець, котрий вирушав для усамітнення в пустелю, сам зводив собі келью, як, скажімо, авва Амун [5, с. 35] або авва Памво в Нітрії [20, с. 160]. У Скиту двоє юнаків, котрі прибули до Єгипту з інших місць і прийнятих Св. Макарієм, “збудували келью згідно його напучень в тому місці, яке він їм вказав” [16, с. 109-110]. Іноді старець залишав своє помешкання учневі, а сам вирушав далі, у пустелю, будувати собі нове житло. Так, авва Архебій в Діолці віддав келью Іоанну Кассіану з усім, що в ній було, а сам звів для себе хижу в іншому місці [12, с. 140]. Через деякий час Архебій

вчинив так само (ще тричі) щодо новопрібулих іноків [12, с. 142]. У Келліях один чернець, у якого була друга келья (щось на кшталт дачі), віддав її у тимчасове користування пустельнику, поки той будував власне помешкання [26, с. 261]. Інший старець відвідав подвижника, котрий шукав собі житло. У сказав йому: “Присідай, я схожу, пошукаю тобі келью” [26, с. 280]. Старець повернувся лише через три роки, але “брат все ще сидів і чекав його” [26, с. 282]. В деяких місцях, коли в аскетерій приходив новіції (новачок) старець за допомогою своїх учнів починав будувати йому пальмову “келью”, і за 2-3 дні в неї вже можна було заселятися. Наприклад, саме так неодноразово чинив авва Ор [13, с. 52]. Одна з апофтегм фіксує: авва Агафон разом зі своїми учнями проводив на будівництві келій доволі багато часу [4, с. 29]. Авва Дорофей Фівейський, який жив у печері в кількох милях від Александрії, займався тим, що збирав каміння для зведення чернечого житла. “В рік він будував по кельї” [19, с. 70]. “В Скиту старець Ксанфій завжди допомагав братам, які будували нову келью” [34, с. 208].

Необхідно відзначити: робота займала різну кількість часу – залежно від “грунтовності” конструкції матеріалів, які використовувались, сил та здібностей будівельників. На початку IV ст. конструкція чернечої кельї була скромною і простою, зсередини століття помешкання деяких єгипетських пустельників стали просторішими. Приміром, прийшовши в пустелю, авва Ор “зробив собі маленьку хижу” [13, с. 57], проте в Нітрії Аммон спорудив “дві кельї зі склепіннями” [19, с. 185]. Найчастіше кельї самітників були чотирикутними, однак зустрічались і круглі, у формі башти [30, с. 271]. Стіни зводилися з каменю або цегли, з глини або саману [27, с. 60]. В одній з апофтегм розповідається, як авва Ор і авва Феодор якось мисили глину для будівництва кельї [18, с. 130]. В Скиту келья двох молодих учнів Св. Макарія Великого була вирубана в скелі, що знаходилася поруч [16, с. 109]. Іоанн Кассіан наводить історію про одного ченця, який витрачав свій час на зведення і ремонт непотрібного житла. Біс тримав разом з ним молоток і піддражнював, аби той довбав ще міцнішу скелю [12, с. 110]. Досить часто дахом слугувало склепіння з каменю чи цегли, оскільки деревина була рідкісним, коштовним матеріалом у пустелі, й, як правило, слугувала для перекриття стелі в глинобитних будівлях. Іоанн Лікопольський “замкнувся” у кельї, яка складалася з трьох склепінчастих кімнат, “одна – для потреб плоті, друга для роботи та харчування, третя – для здійснення молитв” [19, с. 279]. Але у випадку із житлом двох учнів Макарія в “Достопам’ятних оповідях” говориться про “деревину для даха” [16, с. 109].

Дах кельї, і напівкруглий, і плесканий, міг слугувати терасою [17, с. 113]; з іншого боку така тераса не завжди демонструвала конструкційну міцність і завалювалась, як це одного разу сталося в Келліях [30, с. 294]. У першій половині IV ст. будівники келій про підмурок, зазвичай, не турбувались, але під кінець століття його необхідність вже була ними усвідомлена [30, с. 295]. Тим не менш, деякі старці засуджували бажання частини подвижників облаштуватися на одному місці й “пускати коріння”. Авва

Мал. 2-А. Пустеля Келії: східна стіна чернечої келії, призначена для молитви.

Зион, наприклад, говорив з цього приводу: “Ніколи не покладай сподівань, коли будеш келью” [11, с. 64], маючи на увазі, що справжній аскет-самітник ніколи не повинен залишатися на одному місці більше трьох-п’яти років. Щоправда, з VI ст. таке “мандрування” анахоретів пустелями Християнська Церква засудила і до початку VII ст. майже повністю викоринила.

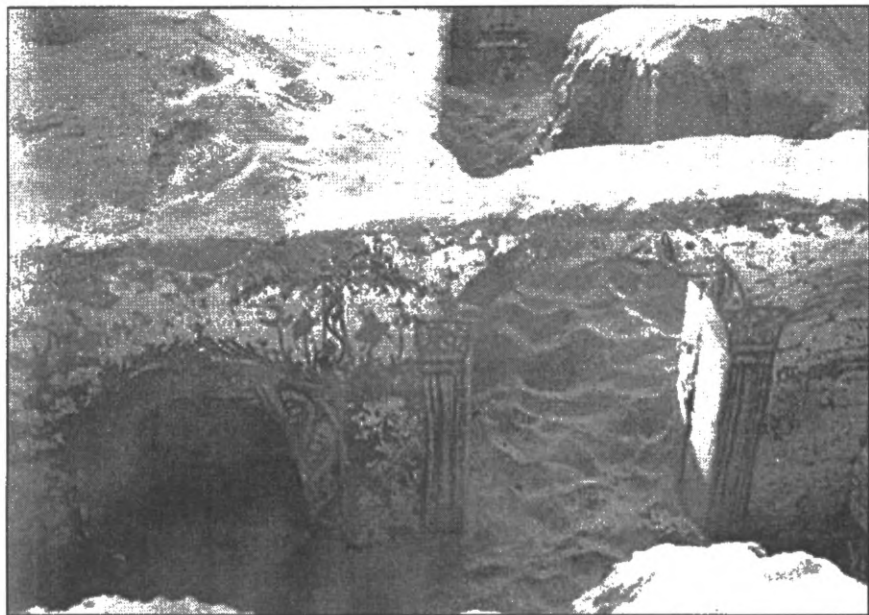
Як вже згадувалося, наприкінці IV ст. чернече житло в особі своїх мешканців тяжіло до певного комфорту. Зокрема, авва Ісаак скаржився Іоанну Кассіану на те, що деякі ченці не задовольняються однією чи двома кельями, а “будують їх чотири або п’ять, пишно облаштовують і роблять просторими” [12, с. 150]. До того часу більшість келій, безсумнівно, мали лише одну кімнату, де самітник молився, їв, працював і спав. Саме у такому помешканні жили, до прикладу, учні Св. Макарія [16, с. 109-111]. Невідомий або маловідомий подвижник аскези, не маючи ані сусідів, ані відвідувачів у своєму кутку пустелі, міг задовольнятися єдиною кельєю – *monokellion* (під такою назвою вона фігурує в тогочасних джерелах) зі спеціальною нішою для молитви, традиційно розташованою в східній стіні помешкання (див. мал. 2-А і 2-Б) [23, с. 25]. Проте як тільки він ставав хоч трохи відомим і його

Мал. 2-Б. Пустеля Келії: ніша в стіні келії, призначена для молитви ченця.

слава починала притягувати до нього шанувальників та страждених, часто досить набридливих, виникала необхідність мати щонайменше дві кімнати, аби одночасно зберегти і усамітнення, і заповіді людинолюбності [27, с. 61]. Зазвичай у таких “двокімнатних” кельях також планувалися прихожа та коридор (див. мал. 3).

Авва Аммон вибудував собі в Нітрії подвійну келью [19, с. 160]. Є свідчення, що в цій самій пустелі авва Аммоній “мав особливі келії, двір, колодязь ...”, але при цьому в “Історії ченців” підкреслюється: “...святий був бідним і невибагливим, оскільки, залишивши своє помешкання новоприбулому, він усамітнися у дальній маленькій келії” [13, с. 90]. Декілька келій було й у Макарія Александрійського, однак вони розташовувалися на відстані одна від одної: перша – в Нітрії, друга – в Келліях, третя – в Скиту; перша – без вікон, в ній авва проводив великий піст, друга – така маленька, що там ледь можна було витягнути ноги, і, зрештою, третя, більш простора, слугувала йому приймальною та вітальною [19, с. 301]. Макарій Єгипетський, у свою чергу, використовував для своїх потреб дві печери, з’єднані підземним ходом [19, с. 298].

Мал. 3. Пустеля Келії: прихожа, коридор і келья для молитви в Кукур ер-Рубайят.

В апофтегмах багато разів згадується “задня”, або “внутрішня, келья” [27, с. 61]. Йдеться про другу кімнату у подвійній келії. В першій кімнаті, що виходила назовні, самітник працював (найчастіше – займався плетінням кошиків), харчувався і приймав відвідувачів, у другій – молився і спав. Згадуваний Філон Александрійський повідомляє, що вже у терапевтів існувала спеціальна кімната для молитви, відмінна від приміщень, де їли й працювали [24, Гл. 25]. У випадку необхідності старець (прикладом слугує вчинок авви Ахіла [25, с. 150]) віддавав прибулому ченцю першу кімнату, а сам, за звичаєм, спав у другій [29, с. 110]; однак іноді старець переховував в ній учня, котрий скоїв злочин чи гріховний вчинок і міг бути серйозно покараний за свої дії чи поведінку [29, с. 113]. Зустрічалися й більш “комфортні” келії з відокремленою кухнею (див мал. 4).

А такі конструкційні “складові” чернечих помешкань на Сході, як вікна та двері, теж мали свою специфіку. Функцію вікон у келях відігравали невеликі отвори: через них у приміщення потрапляло сонячне світло й тепло. Двері аскети частіше залишали відкритими для додаткового освітлення і вентиляції. Про деяких старців, наприклад, про Макарія Великого або Сисоя, в аскетологічних джерелах говориться, що вони закривали двері своїх келій [8, с. 106; 8, с. 179]. Це означає, що інші подвижники найчастіше залишали їх відчиненими. Двері чернечих помешкань мали засув чи замок. У келях, розкопаних археологами в Есні й Келліях, знайдено сліди таких засувів

[27, с. 62]. Одна апофтегма розповідає, як чернець зробив відмикачку, аби потрапити до кельї одного з братів і вкрасти у нього гроші [29, с. 320]. Деревина, як підкреслювалося, була рідкістю, і двері в Єгипті тієї епохи залишалися для пустельників дорогим задоволенням. За відсутності дверей при вході брати вішали циновку. Саме це і зробив авва Діоскор, коли віддав свої двері брату, який шукав їх для своєї кельї [25, с. 153]. В пахоміанських джерелах також можна знайти вказівку на те, що вхід у житло аскета прикривався навісною циновкою [33, с. 149]. Можливо, існували й засклені вікна, про що свідчать фрагменти скла, знайдені в Келліях біля деяких входів у помешкання анахоретів; в Скиту вчені теж виявили залишки скляних виробів [27, с. 62]. Разом з тим, автори Житій IV-V ст. наполягають, що відомі старці-харизматики і святителі отримували надприродне світло, котре дозволяло їм працювати як вдень, так і вночі [31, с. 309], проте це світло іноді походило від демона, як у випадку зі старцем, про якого розповідав Іоанну Кассіану авва Мойсей [12, с. 130].

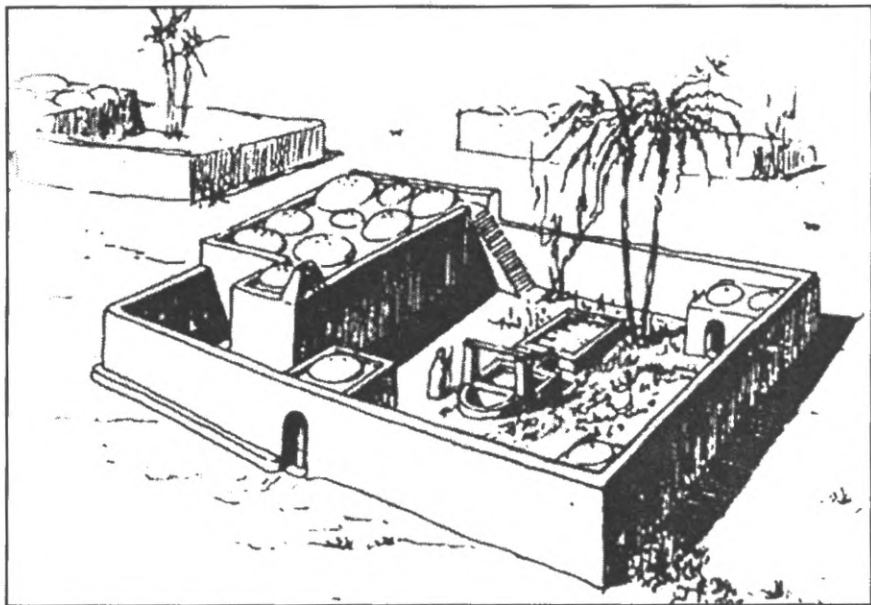

Мал. 4. Пустеля Келлії: кухня в одному з чернечих помешкань в Кукур ер-Рубайят.

Аскети, які йшли у “затвор”, зачиняли свої двері назавжди, закладаючи цеглою навіть входи й отвори. Однак і вони мали потребу в існуванні хоча б одного вікна для спілкування із зовнішнім світом або для отримання води та їжі й очищення кельї від нечистот (в джерелах писалося: “...щоб мати необхідне для життя” [25, с. 176]), або щоб давати духовні напучення, спостерігати за зціленням чи благословляти тих, хто наполегливо його просив. Скажімо, Іоанн Лікопольський провів тридцять років “...у повному затворі, одержуючи все необхідне через вікно від людини, яка йому прислужувала” [19, с. 312]. По суботах і неділях авва сідав біля вікна, готовий “підбадьорити усіх тих, хто прийшов до нього” [19, с. 314]. Тридцять років провів у затворі й авва Феона. Кожного дня до нього “стікалися натовпи хворих, і він виліковував їх, просуваючи руку через вікно” [13, с. 68]. І Іоанн, і Феона жили в Нільській долині, а в декількох милях від Александрії авва Лонгін так само здійснював зцілення через вікно, не виходячи з кельї [31, с. 310]. Були ченці, котрі йшли на кілька років (найчастіше – на 5-7) у “повний затвор”, не бачачи протягом цього часу нікого [31, с. 311]. Відомий приклад, коли тимчасовий затвор був влаштований старцями як покарання чотирьом братам, котрі вчинили тяжкий гріх [26, с. 277].

Не менш важливими складовими чернечої оселі IV ст., крім вікон і дверей, були стіни та двір. Анахорет, який практикував пустельне усамітнення, не відчував потреби, як підкреслює Л. Реньо, відгородитися для того, щоб насолоджуватися своїм усамітненням [27, с. 63]. Проте, коли численність подвижників Нітрії, а у подальшому і Келлій, відчутно зросла, з’явилась потреба огородити стіною свою келью і прилеглий до неї двір. З іншого боку, оскільки пустельник міг “вийти на свіже повітря”, не покидаючи двору, останній часто включав у свою “територію” невеличкий город, де подвижник аскези вирощував овочі, й колодязь для пиття і зрошення [13, с. 65]. В Скиту ченці розташовували помешкання на більших ділянках і мали меншу потребу в огорожі [29, с. 270]. Та коли у відомого (впливового) старця з’являлися учні, вони хотіли жити поблизу наставника. Наприклад, у авви Силуана їх було дванадцять, і у кожного келья знаходилася неподалік старця; община Силуана мала свою кухню і сад, огорожені стіною, яку було легко пересунути за необхідності [29, с. 271].

Коли помер авва Мойсей, у нього, як свідчить єпископ Палладій, залишилося 70 учнів [19, с. 275], але як вони жили, невідомо, оскільки автор про це не згадує. На думку бенедиктинця Реньо, “Групи учнів навколо старців поступово утворили ті чотири общини, про які говорить Іоанн Кассіан, кожна зі своєю церквою та священником” [27, с. 64]. Спустошливі наскоки бедуїнів з часом призвели до того, що ченці почали будувати свої кельї навколо укріпленої вежі, де усі могли сховатися у випадку небезпеки. Як відзначає Х. Евелін Уайт, усередині V ст. сорок дев’ять ченців Скита були вбиті варварами, і в оповіді про їх мучеництво згадується башта, в якій частина аскетів знайшла захист та порятунок [29, с. 164-165]. Зведенню башти, на думку фахівців, передувало будівництво укріплених стін навколо

Мал. 5. Реконструкція анахоретського чернечого житла кінця V – VI ст. в Келліях.
Малюнок Анрі Казанови.

келій. Такі стіни на кінець IV ст. вже існували у Фіваїді в пахоміанських гуртожитних монастирях (киновіях) [31, с. 294]. Протягом V-VI ст. племена варварів досить часто спустошували Скит і його монастирі [29, с. 249-250]; більшість обителів була відбудована лише всередині наступного століття [29, с. 268-269]. У цей період (друга половина V-VI ст.) від варварських набігів потерпали й Келлії, де руйнувалися автономні житла анахоретів (див. мал. 5) [31, с. 297]. Разом з тим, Келлії еволюціонували у тому самому напрямі, що й Скит [30, с. 322]. Келії тут зазнали перегрупувань, в аскетеріях з'явилися вежі та мури, відособлені помешкання протягом VII ст. подвижниками були покинуті.

З IX ст. пустелі Єгипту – в першу чергу Нітрію і Келлії – охоплює духовно-етична криза: приплив нових adeptів християнської аскези скорочується до критичного мінімуму. Їхнє близьке сусідство з цивільними селищами призвело до проникнення в чернечі спільноти мирських турбот і мирського духу. Розкопки Келлій та поселень анахоретів у Есні демонструють контраст між найбільш ранніми келіями кінця III – початку IV ст., примітивними і спорудженими самими ченцями, і наступними будівлями V-VI ст. – зручними та вишуканими, зведеними висококваліфікованими майстрами [27, с. 64]. В останніх уже можна знайти і “гідравлічні пристрої, і бездоганно виконані санітарні вузли” [31, с. 299]. За влучною характеристикою Л. Реньо, “...у

такій кельї з добре відштукатуреними, гладкими і вкритими розписами стінами пустельник... не був під владою пустелі ... сподіваємось, що він ... все ще залишався під владою Бога" [27, с. 64].

Отже, узагальнюючи викладений матеріал, варто відзначити наступне. З кінця VI ст., після того, як великі чернечі спільноти й аскетерії пережили активне залюднення, злет і розквіт протягом двох попередніх століть, почався процес поступового занепаду, обмиршення та відтоку як самітників (сремітів), так і монастирських (кіновіальних) насельників зі Скиту, Келлій, Фіваїди й Тагасти. Доцільно зауважити: ця тенденція набула конкретних проявів задовго до поширення на терені Малої Азії нової світової релігії – ісламу, і головним надихувачем клерикального осуду та соціальним організатором руху проти крайніх форм аскетичної практики й індивідуального пустельного усамітнення (анакоретства) виступила сама Християнська Церква. В умовах наступних формаційних і цивілізаційних трансформацій зазнали змін і конструкційні особливості чернечих помешкань, однак у цілому загальні традиційні інтер'єрні складові скитської (анакоретської) кельї, на відміну від її екстер'єрних сегментів, за низкою ознак й дотепер зберегли на Сході усталені побутові реалії IV ст.

Джерела та література: 1. св. Афанасий Александрийский. Житие Антония // Творения иже во Святых Отца нашего Афанасия Великого, Архиепископа Александрийского. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1903. – Ч. III. – С. 178-250; 2. Арсений // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 20-24; 3. Анувий (Ануб) // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 39-43; 4. Агафон // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 29-32; 5. Аммон // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 35-38; 6. Виссарион // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 47-49; 7. Великий Патерик, или Великое собрание изречений старцев. Систематическая Коллекция / Пер. с греч. А.В. Маркова, Д.А. Поспелова. – М.: Издание пустыни Русского на Ароне Свято-Пантелеймонова монастыря Новая Фиваида, 2005. – XVI, 885, VII с.; 8. Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – 395 с.; 9. Древний Патерик, изложенный по главам. – М.: Издательский отдел Московского Патриархата; Изд-во "Планета", 1991. – 430 с.; 10. Жизнь и деяния святых бессребреников Космы и Дамиана // Византийские легенды. – СПб.: Наука, 2004. – С. 7-17; 11. Зинон // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 64-66; 12. Иоанн

Кассиан Римлянин. Собеседования // Писания преподобного отца нашего Иоанна Кассиана Римлянина / Пер. с лат. епископа Петра. – М.: Благовест, 2004. – С. 84-172; 13. История египетских монахов / Пер. Н.А. Кульковой. – М.: ПСТБИ, 2001. – 88 с.; 14. блаж. Иероним (Стридонский). Жизнь Павла (Фивейского) // Труды Киевской Духовной Академии, 1870. – № 1. – С. 1-13; 15. Иоанн Колов // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 77-80; 16. Макарий Египетский // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 101-111; 17. Моисей // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 113-115; 18. Ор // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 130-131; 19. Палладий, епископ Еленопольский. Лавсаик, или Повествование о жизни святых и блаженных отцов. – М.: Изд-во Московского подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2003. – 351 с.; 20. Памво // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 160-165; 21. Руфин Аквилейский. История монахов (Жизнь пустынных отцов) / Пер. с лат. свящ. М.И. Хитрова. – М.: Православный Паломник, 2001. – 210 с.; 22. Сисой // Достопамятные Сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – С. 179-182; 23. Творения древних Отцов-подвижников / Пер., вступ. ст., коммент. А.И. Сидорова. – М.: Мартис, 1994. – 381 с.; 24. Филон Александрийский. О жизни созерцательной // Филон Александрийский. Сочинения. – СПб.: Библиос, 2002. – С. 102-145; 25. Кривец Е. Христианский Египет // Христианский Египет. Сб. / Под общ. ред. О. Голосовой. – М.: Лепта-Пресс, 2005. – С. 7-219; 26. Нафанаил (Львов), архиеп. Жития святых. – СПб.: Кифа; Изд-во Олега Абышко, 2007. – 319 с.; 27. Реньё Л. Повседневная жизнь отцов-пустынников IV века. – М.: Молодая гвардия, Палимпсест, 2008. – 334, 2 с.; 28. Читти Д. Град Пустыня. Введение в изучение египетского и палестинского монашества в христианской империи. – СПб.: Библиополис, 2007. – 319 с.; 29. Evelyn White H.G. The Monasteries of the Wadi'n Natrûn. Part II: The History of the Monasteries of Nitria and Scetis. – N.Y., 1932. – XII, 476 p.; 30. Evelyn White H.G. The Monasteries of the Wadi'n Natrûn. Part III: The Architecture and Archaeology. – N.Y., 1933. – XIV, 423 p.; 31. Hardy E.R. (Jr.). Christian Egypt: Church and People. – N.Y.: O.U.P, 1962. – VIII, 381 p.; 32. Judge E.A. Forth Century Monasticism in the Papyri // Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrologists. – Chico: C.A. Scholar's Press, 1981. – P. 135-142; 33. Meinardus O. Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts. – Cairo, 1961. – X, 492 p.; 34. Meinardus O. Christian Egypt ancient and modern. – Cairo, 1977. – XVIII, 565, II p.